

УДК 374.7:061.2-054.57(477+438)

DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.34.2018.153848>

*Осікович Жанна,
кандидат історичних наук,
Ягеллонський університет у Кракові,
вул. Голембя, 24, 31-007 Краків, Польща,
<https://orcid.org/0000-0002-1805-4651>
zzanna.osikowicz@gmail.com*

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ (У ПЕРІОД 1991–2012 рр.)

Мета статті – проаналізувати культурно-просвітницьку діяльність громадських об'єднань етнічних меншин України і Польщі з 1991 по 2012 рр. **Методи дослідження** базуються на поєднанні загальнонаукових (аналіз і синтез, класифікація, типологізація, узагальнення), міждисциплінарних (компаративний, критичний, системний, структурно-системний) та спеціально-історичних (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, періодизації, рестроспективний) методів. **Наукова новизна.** У статті вперше здійснено комплексне дослідження найважливіших громадських об'єднань етнічних меншин України і Польщі за 1991–2012 рр., де були використані договори між Польщею і Україною, наукові джерела польської та української літератури, інтернетові джерела, а також документи з архіву Міністерства культури України. **Висновки.** Дослідження показало, що діяльність вищезгаданих культурних, освітніх і релігійних організацій сприяло збереженню та розвитку національної самобутності української меншості в Польщі та польської – в Україні.

Ключові слова: міжнародні культурні зв'язки; культурно-просвітницька діяльність; етнічні меншини; українсько-польські культурні відносини; етнографічні пам'ятки.

Осікович Жанна, кандидат исторических наук, Ягеллонский университет в Кракове, ул. Голембя, 24, Краков, Польша

Культурно-просветительская деятельность общественных объединений этнических меньшинств Украины и Польши (в период 1991–2012 гг.)

Цель статьи – проанализировать культурно-просветительскую деятельность общественных объединений этнических меньшинств Украины и Польши с 1991 по 2012 гг. **Методы исследования** базируются на сочетании общенаучных (анализ и синтез, классификация, типологизация, обобщение), междисциплинарных (компаративный, критический, системный, структурно-системный) и специально-исторических (сравнительно-исторический, проблемно-хронологический, периодизации, рестроспективный) методов. **Научная**

новизна. В статті вперше досліджені важливіші громадські об'єднання етнічних меншин України та Польщі за 1991-2012 гг., де були використані договори між Польщею та Україною, наукові джерела польської та української літератури, інтернет джерела, а також документи з архіву Міністерства культури України. **Висновки.** Дослідження показало, що діяльність вищезгаданих культурних, освітніх та релігійних організацій сприяло збереженню та розвитку національної самобутності української меншини в Польщі та польської – в Україні.

Ключові слова: міжнародні культурні зв'язки; культурноосвітня діяльність; етнічні меншини; українсько-польські культурні стосунки; етнографічні достопримечательності.

Osikovich Zhanna, Candidate of Historical Sciences, Professor, Institute of Culture, the Jagiellonian University in Krakow, st. Gołębia 24, Krakow, Poland

Cultural and educational activity of public associations of ethnic minorities of Ukraine and Poland (in the period 1991–2012)

The purpose of the article is to analyze the cultural and educational activity of public associations of ethnic minorities of Ukraine and Poland in 1991–2012. **The research methodology** consisted in the combination of general scientific (analysis and synthesis, classification, typology, generalization), interdisciplinary (comparative, critical, systemic, structural-systemic) and special-historical (comparative-historical, problem-chronological, periodization, retrospective) methods. **The scientific novelty of the work** lies in the first attempt to carry out a comprehensive study of the most important public associations of ethnic minorities of Ukraine and Poland in 1991–2012, in which agreements between Poland and Ukraine, scientific sources of Polish and Ukrainian literature, Internet sources, as well as documents from the archive of the Ministry of Culture of Ukraine were used. **Conclusions.** The study showed that the activity of the aforementioned cultural, educational and religious organizations contributed to the preservation and development of the national identity of the Ukrainian minority in Poland and of the Polish minority in Ukraine.

Key words: international cultural relations; cultural and educational activity; ethnic minorities; Ukrainian-Polish cultural relations; ethnographic sights.

Вступ. Україна та Республіка Польща намагалися забезпечити сприятливі умови для реалізації права членів національних меншин на «збереження, вираження та розвиток своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом» (Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня 1992, 1992, с. 613). Одним із заходів такої політики стало заснування і підтримання освітніх, культурних і релігійних організацій і товариств української та польської національної меншин, що створювалися на території обох держав.

Якщо восени 1990 р. нараховувалося 8 польських національно-культурних товариств, які діють на території України, то на початок 2007 р. діяло понад

40 таких об'єднань, які неухильно розширюють свій вплив на польські громади, урізноманітнюють форми роботи, утверджують себе як легітимні представники інтересів польської людності. Переважна їх більшість діє в Івано-Франківській, Житомирській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій областях та м. Києві. Життя поляків в Україні стало організованим, вони намагаються впливати на всі процеси в країні, беруть активну участь у вирішенні різноманітних проблем. Органічно в життя польського населення ввійшли національні з'їзди, фестивалі, зустрічі, зібрання, наради. У 9 областях діють 37 самодіяльних польських хорів, танцювальних ансамблів, оркестрів народних інструментів. Поліпшується якість бібліотечного обслуговування в місцях проживання поляків. У Києві засновано бібліотеку польської літератури, на базі якої успішно працюють літературно-мистецький салон «Пішязнь» та польський театр для дітей. Головна спеціалізована редакція літературами мови національних меншин України в Києві та видавництво «Каменярь» у Львові випускають польською мовою підручники, художню та дитячу літературу. У фондах бібліотек систем Міністерства культури також є значна кількість книг польською мовою.

Першою офіційною організацією поляків став Клуб шанувальників польської літератури та культури «Варшава», створений у Луганську 1976 р. Через дванадцять років, на ґрунті змін у тодішньому СРСР, у липні 1988 р. при Фонді української культури було утворене Товариство польської культури Львівщини, яке своєю появою, власне, ознаменувало початок національного відродження поляків на Україні (Gill and Gill, 1994, p. 81). На початку 1990-х рр. почали з'являтися й інші організації, які часто не знаходили порозуміння, про що свідчить той факт, що у грудні 1998 р. на II з'їзді вчених-поляків в Києві голова Товариства польських вчених професор Г. Стронський звернув увагу не лише на поділ, а й на війни між різними польськими організаціями в Україні та закликав науковців сприяти подоланню суперечливих моментів (Slesariewa, 1998, p. 2). Кожна з організацій хотіла мати щось виняткове лише для себе і тому їм важко було домовитися. До причин, які заважали спільній роботі, Посол Сейму Республіки Польща П. Міщук відносив проблему керівництва і те, що кожен хотів реалізувати свою окрему програму (Szalacki, 1997, p. 215).

Мета статті – проаналізувати культурно-просвітницьку діяльність громадських об'єднань етнічних меншин України і Польщі з 1991 по 2012 рр.

Виклад основного матеріалу. До найбільших організацій на території України належить Спілка поляків України (СПУ), що нараховує близько 5 тис. осіб, з 12 відділеннями в Києві, Житомирській, Хмельницькій, Одеській, Вінницькій, Харківській, Миколаївській, Черкаській областях та інших населених пунктах. СПУ, яку було засновано в 1991 р. на конгресі української полонії, успішно працює на благо польського руху в Україні та зміцнення українсько-польських взаємин. Вона є самоврядною громадською організацією, що діє у межах Конституції України, чинного законодавства та керується своїми статутами. Її головною метою є національне відродження поляків, розвиток

і піднесення їхньої національної свідомості, залучення до громадсько-політичного та культурного життя держави, популяризація етнічної історії польського та українського народів, зміцнення дружби та партнерства між Україною і Польщею.

Культурно-просвітницька діяльність СПУ характеризується різноманіттям форм. Її голова Станіслав Костецький підтримує ділові контакти з посольством і консульствами Республіки Польща в Україні, регулярно інформує місцеві осередки про найважливіші заходи, що проводить польська громада, бере особисту участь у культурно-просвітницьких акціях. Під егідою Спілки поляків України функціонують: Товариство польських учителів, Товариство польських інженерів, Товариство польських учених із відділеннями в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Хмельницьку, Бердянську, Запоріжжі, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Одесі, Сімферополі, Тернополі та інших містах. Об'єднання польських учителів в Україні має свої осередки в усіх регіонах, але найбільше їх у традиційних місцях проживання польської людності.

Спілкою була створена мережа курсів з вивчення польської мови – лише в Києві за 1991 р. заняття відбувалися на двох паралельних курсах. Було також організовано вивчення польської мови в десятках шкіл. Спільно з Генеральним консульством РП СПУ організувала дві олімпіади польської мови та польської культури.

СПУ рекомендувала на навчання до вузів Польщі в 1991 р. майже 100 осіб, п'ятеро з яких були направлені на курси польської культури в Любліні та сім осіб на курси вчителів. Розповсюджувалися польські підручники. Понад 500 дітей відпочивали в літніх дитячих таборах у Польщі, при цьому всю організаційну частину роботи взяла на себе СПУ. За підтримки Міністерства освіти України була, вперше, на рівні Міністерства, проведена нарада вчителів польської мови, в якій брали участь 30 учителів польської мови (Szalacki, 1997, р. 198).

Вперше в Києві був проведений 1-й огляд художніх колективів Спілки поляків, у якому взяли участь 400 осіб. У журі були представники з Польщі. Чотири учасники огляду були запрошені на виступи до Польщі. Також СПУ був створений дитячий самодіяльний ляльковий театр, що представив у Польщі три своїх спектаклі. У вересні 1991 р. СПУ організувала п'ять вечорів польської поезії за участю артиста Краківського театру Яна Адамського, з яких два пройшли в Києві, а три – в Житомирі. Також відбувся вечір, присвячений ювілею видатної польської поетеси Марії Конопницької, на якому виступили два колективи з Польщі.

Серед регіональних об'єднань поляків вирізняється своєю творчою роботою Польський дім у Києві (керівник М. Сівко), при якому успішно працюють Клуб науковців, клуб польської молоді, гуртки з вивчення польської мови, аматорські студії; Київське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича; Київське національно-культурне товариство «Згода»; Польський культурний центр в Одесі; Доми польські в Криму, Дубно, Чернівцях, у селищі Якимівка Запорізької області,

а також польські осередки в Харкові, Донецьку, Миколаєві, Дніпропетровську та інших містах.

Плідною працею вирізняється Українознавче польське товариство, яке підтримує постійні творчі контакти з Національною асоціацією українознавців. Польські україністи є найактивнішими учасниками в міжнародних конгресах україністів, публікуються в українських виданнях. Наукова громадськість України високо оцінила наукову працю керівника товариства професора С. Козака, обравши його іноземним членом Національної академії наук України.

Польське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича у Києві, яке в 1998 р. налічувало близько 300 членів, організовувало курси з польської мови, виставки та лекції. З 1992 р. при товаристві діяла літературна секція, що згуртувала навколо себе понад 30 осіб. У приміщенні бібліотеки ім. А. Міцкевича проводилися літературно-музичні вечори на честь видатних діячів польської та світової культури, таких як А. Міцкевич, Ю. Словацький, Я. Івашкевич та В. Котарбінський (Slesariewa, 1998, р. 2). Три активних діячі цього товариства, зокрема Г. Єлісеєва, Л. Слесарева-Вікторовська та А. Кондрацький, отримали подяку з відзнакою від голови Київської держадміністрації О. Омельченка. Активному члену цього Товариства полоністу професору Ю. Булаховській було вручено диплом почесного академіка Академії вищої школи України. Польська сторона 1996 р. нагородила Ю. Булаховську, раніше відзначену орденом «Заслужений діяч польської культури» (1976 р.), дипломом «За видатні заслуги для польської культури в світі».

Римо-католицьке товариство в Києві діяло при парафії Св. Миколая. Його основними завданнями стала релігійна та освітня діяльність. Діє також Клуб католицької думки, що видавав бюлетень та проводив освітню діяльність (Gill and Gill, 1994, р. 81).

Київське національно-культурне об'єднання поляків «Згода», яке на кінець 1990-х рр. нараховувало у своєму складі більше 250 осіб. Об'єднання проводило курси польської мови та організувало дитячий хор «Ластівки», що з успіхом виступав в Україні та Польщі. У 1998 р. від імені Клубу польських публіцистів і комісії Сейму Польщі по зв'язках з діаспорою товариство отримало статуетку «Золотий Польонус» – на відзнаку заслуг київської громади поляків у популяризації польської культури, патріотичному вихованні молоді та піднесенні престижу польської ідентифікації (Szalacki, 1997, р. 6–7).

На сьогодні діють також організації, що займаються лише освітньою діяльністю та мають тісні зв'язки з Польщею, нараховуючи в своєму складі приблизно від 100 до 200 членів. Це: Клуб шанувальників польської літератури та культури «Варшава» в Луганську та Польська суспільна організація «Відродження» в Житомирі, Київське об'єднання поляків «Солідарність», що організовували літні табори в Польщі. Освітньою діяльністю займалася й Польська організація ім. М. Любінського в Новограді-Волинському, яку очолювала вчителька, народна поетеса М. Якубовська (Gill and Gill, 1994, р. 80).

Польське добротинне товариство Вінницької області «Польський Дім» було організоване в січні 1993 р. на прибутки з власних швейної та трикотажної майстерень. Товариство проводило курси польської мови та налічувало 500 осіб.

Товариство польської культури львівської землі, що проводило навчання польської мови, мистецьку та лекційну діяльність, займалося впорядкуванням могил на польських кладовищах та організовувало літні табори в Польщі. З грудня 1990 р. почало видавати двотижневик «Газета Львівська» тиражем 5 тис. примірників. Товариство, очолюване С. Черкасом, має постійну резиденцію у Львові і нараховувало 1994 р. близько 3300 членів (Gill and Gill, 1994, р. 82). На зборах товариства, що відбулися в 1995 р., був присутній Генеральний консул Республіки Польща у Львові Т. М. Леонюк. На цей час його членами були понад 4 тис. поляків з 10 тис., які мешкають на Львівщині.

На початку 1999 р. в Житомирі було відкрито «Польський Дім» для популяризації польської культури серед населення краю. У приміщенні Дому проводилися курси з вивчення польської мови, які відвідували багато мешканців міста незалежно від їх віку, що свідчило про актуальність та необхідність проведення цих заходів.

За участю Товариства польської культури в Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка у березні 1996 р. було проведено тематичний вечір «Польща: звичаї, традиції, національні свята» (Довідка про культурне співробітництво України з Польщею в 1996, 1996, с. 15). У Чернівцях за сприяння облдержадміністрації відкрито Польський народний дім. За словами голови Польського культурного товариства ім. А. Міцкевича Я. Кочубинської, «сьогодні у Чернівецькій області проживає біля 5 тисяч поляків, які тепер одержали можливість значно активізувати свою культурну та просвітницьку діяльність».

Спробою інтеграції польського руху було створення 1992 р. на конгресі української полонії Федерації польських організацій в Україні (ФОПУ). Лідери об'єднання та його актив спрямовували практичну діяльність місцевих осередків на захист прав і свобод поляків України в державних і громадських органах, на задоволення їх національно-культурних потреб. Багато ініціативи і творчості виявила голова ФОПУ Емілія Хмельова, яка підтримувала тісний зв'язок із фундацією «Допомога полякам на Сході», надавала великого значення діяльності своїх осередків на місцях, що функціонують у всіх регіонах України, користувалася і досі користується заслуженим авторитетом серед поляків України. За ініціативи Федерації в 1996 р. відбувся Сейм поляків Поділля, на якому було схвалено програму національно-культурного відродження польської меншини та підвищення її ролі в українсько-польському діалозі. До складу ФОПУ увійшли близько 120 організацій, крім Спілки поляків України. За статутом резиденція ФОПУ «Польський Дім» знаходилася у Києві, але фактично вона містилася у Львові.

ФОПУ провела три міжнародні конференції: «60 років депортації поляків до Казахстану»; «Культура польська вчора і сьогодні» та конференцію,

присвячену Ю. Словацькому. За сприяння виходив друком «Бюлетень ФОПУ», в якому містилася інформація про всі заходи, що відбувалися в певний період її діяльності.

Крім об'єднань і товариств культурно-освітнього характеру були створені й професійні організації, такі як Спілка польських вчителів в Україні та Осередок польських лікарів. Цілі діяльності цих організацій подібні: охорона політичних прав польської меншості, суспільний і культурний розвиток поляків, вивчення польської мови, налагодження дружніх стосунків між поляками та українцями, розвиток контактів з поляками з усього світу. Джерелом фінансування цієї діяльності були членські внески, допомога з Польщі як державних організацій – головна «Спільнота Польська», так і громадських, оскільки Українська держава надавала організаціям польської меншості порівняно невелику допомогу.

У березні 1999 р. був створений Центр українсько-польських студій на чолі з Т. І. Зарецькою, до роботи в якому долучалися державні, громадські діячі, представники польської меншини в Україні та меценати. Цей центр увійшов до складу Товариства «Україна – Світ» та Федерації товариств зв'язків із зарубіжними країнами під егідою І. Драча (Зарецька та Ішуніна, 2000, с. 5). До складу почесної ради увійшли посол України в Республіці Польща Д. Павличко, академіки Я. Ісаєвич, М. Жулинський, В. Смолій. Центром українсько-польських студій було заплановано публікацію архіву С. Петлюри, видання книги «Думки Пілсудського про Україну» та проведення міжнародних науково-практичних конференцій.

Спільно з Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського, Товариством опіки над Літературним інститутом у Парижі, за сприяння Посольств України в Польщі та Республіки Польща в Україні, Товариства «Україна – Світ», особисто М. Прушинського та Б. Бердиховської Центр українсько-польських студій 1994 р. провів книжкову і фото виставки та міжнародний круглий стіл: «Роль паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння». При Центрі створена молодіжна секція, до якої входять студенти та аспіранти, які вивчають проблеми українсько-польських відносин. Для підтримки молодих учених польський меценат та громадський діяч М. Прушинський запропонував фінансування стипендій, що дало змогу працювати в Польщі, вивчати безпосередньо культуру та звичаї сусіднього народу.

Національно-культурні товариства меншин у своїй роботі безпосередньо знайомилися з досвідом інших країн у цій галузі. Так, 1994 р. на запрошення фундації Стефана Баторія у Польщі перебувала група представників національно-культурних товариств польської, німецької та інших меншин України. Вони вивчали досвід Польщі стосовно меншин на спеціально проведеному семінарі.

Крім товариств, об'єднань та організацій поляки об'єднуються й за допомогою Інститутів польської культури. Такий Інститут в Києві на чолі з П. Козакевичем був відкритий на початку 1999 р. і став одним з шістнадцяти подібних представництв польського Міністерства закордонних справ, розміщених

у найважливіших політичних і культурних центрах Європи (Kozakiewicz, 1999, с. 62–67). Інститут мав на меті формування образу Польщі як сучасної демократичної держави, що досягла певних успіхів у галузі економіки, має великий культурний та науковий потенціал і готова до європейської інтеграції. Головним його завданням стало пробудження інтересу та підтримка розвитку безпосередніх зв'язків між громадянами обох країн, пов'язаними з науковими інституціями чи осередками, для взаємного пізнання та обміну думками і подолання негативних стереотипів. Популяризація польської культури в Україні передбачала ознайомлення громадськості з культурним доробком, науковими досягненнями, історією польського народу, надання інформації зацікавленим особам, підтримка розвитку безпосередніх контактів і співробітництва між організаціями та осередками культури і науки України та Польщі; організація чи співорганізація семінарів, конференцій, «круглих столів» за участю українських і польських науковців, спеціалістів та експертів тощо.

До сфери діяльності інституту належала організація роботи бібліотек, читалень, організація концертів художніх колективів, солістів, перегляд фільмів, художніх, фото- і музейних виставок, проведення зустрічей для дітей і молоді, організація курсів вивчення рідної мови. Діяльність Інституту полягала і в презентації всіх напрямів творчої активності: показ фільмів, вистав, концертів, творчі зустрічі з митцями – художниками, музикантами, літераторами, авторами фотовиставок та іншими діячами. Польський інститут проводив роботу із створення бібліотеки з добіркою як художньої, так і наукової та навчальної польської літератури, інформації туристично-відпочинкового характеру, формуванням відео- та фонотеки, в яких мали бути представлені фільми польського кіно та всі напрями польської музики – від класичної до популярної. Все це надавалося в користування інституціям, особливо навчальним закладам і приватним особам, використовуючи сучасні засоби комунікації.

За перші півроку свого функціонування Польським інститутом було проведено ряд заходів. Так, з лекціями на тему польсько-українських стосунків, що відбулися у Києво-Могилянській Академії та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, виступив відомий публіцист, історик М. Козловський, колишній віце-міністр закордонних справ Польщі. У лютому і травні 1999 р. Інститут ознайомив киян з історією виникнення та головними дієвими особами польського кіноавангарду, показавши найбільш характерні зразки цього мистецтва, завдяки зусиллям відомого в Польщі спеціаліста, директора Центру сучасного мистецтва «Замок Уяздовський» Р. Ключчинського (Довідка про культурне співробітництво України з Польщею в 1999-2000 роках, 1999, с. 7). У червні 1999 р. Інститут став ініціатором проведення в Києві Тижня польського кіно переважно останніх років, що зібрав велику аудиторію. До Києва було запрошено композитора світової слави К. Пендерецького, якому було присуджено ступінь почесного доктора Київської музичної академії.

За сприяння Польського інституту відбулися також: виступи краківського вуличного театру КТО в Києві і в Криму; виставка польського художнього плаката у Вінниці; дводенний семінар і демонстрація циклу фільмів про творчість видатного реформатора світового театру С. Гротовського; наукова конференція і виставка книжок «Ю. Словацький і Україна», «А. Міцкевич і Україна» та «Я. Івашкевич». За сприяння Інституту на конференції «Україна і Польща: культурні взаємини кінця ХІХ – початку ХХ століть», що проходила в Одесі в липня 1999 р., з доповіддю виступив П. Козакевич.

Створення та діяльність вищезгаданих культурних, освітніх і релігійних організацій, таким чином, сприяло збереженню та розвитку національної самобутності польської меншості в Україні, що, передусім, покращувало співробітництво та добросусідські відносини між двома країнами.

Свідченням зростання суспільної активності української меншини в Польщі з початку 1990-х рр. було створення нових організацій, що, з одного боку, стало можливим завдяки загальній лібералізації суспільно-політичного життя, а з іншого – стимулювалося неефективністю діяльності Українського суспільно-культурного товариства і його нездатністю забезпечувати інтереси всієї української громадськості у ПНР. Ініціаторами створення своїх організацій виявилися лемки, одна група яких окреслює себе українцями, діє в українських організаціях і не акцентує своєї лемківської відмінності, а друга визнає свою приналежність до українського народу, але підкреслює відмінність лемківської культури і традицій (Budyta-Budzynska, 2003). Третя група лемків вважає себе окремою нацією з власною мовою і культурою (Красовський, 1989, с. 1), не співпрацюючи ні з українськими, ні з іншими лемківськими організаціями, які вважають їх лемками-сепаратистами. Прихильники останньої позиції діють у Стоваришинні лемків, яке у 2002 р. нараховувало 176 осіб (Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003) і видавало двомісячник «Бесіда» тиражем 450 примірників та щорічник «Лемківський календар» тиражем у 450 примірників, а також утримувало бібліотеку в Лігниці. Лемки зі Стоваришиння лемків протягом кількох років організовують лемківську Ватру в Міхалові у Дольношльонському воєводстві, що є винятково лемківським заходом.

Інша представницька організація цієї групи лемків згуртована в «Руську бурсу», утворену в місті Горлиці 1991 р., і яка діє на території Любуського, Дольношльонського і частини Малопольського воєводств (Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003, р. 228). Місцевих відділів «Руська bursa» не має, як і власних видань, але має бібліотеку в Горлицях. Чисельність товариства незначна і у 2002 р. становила 27 членів.

Прихильники позиції про приналежність лемків до українського народу згуртовані в Об'єднання лемків (ОЛ), що утворилося у м. Горлиці і було зареєстроване 30 березня 1989 р. У 1993 р. ОЛ нараховувало 480 членів; у 1994 р. – 605; у 1995 р. – 652; у 1996 р. – 665; у 1997 р. – 709; у 1998 р. – 709; у 2002 р. – 707;

у 2005 р. – 1300 членів . Товариство функціонує на території всієї Польщі і має 33 місцевих гуртки. Так, у Дольношльонському воєводстві гуртки діють у Хелмі, Лігниці, Вроцлаві, Волуві; у Любуському воєводстві – у Гожові Великопольському, Зеленій Гурі, Шпротаві; у Малопольському воєводстві у Горлицях, Білянці, Бортному, Гладишові, Ганьчовій, Конечній, Криниці, Кракові, Кунковій, Квятоні, Лосю, Новому Санчі, Регетові, Розділлі, Сьнетніці, Уйською Горлицькому, Воловці, Висовій, Ждині; в Підкарпатському воєводстві: Буднарці, Грабі, Яслі, Полянах, Зиндрановій, Ольховцю.

Головними завданнями Об'єднання лемків Польщі є розвиток лемківської регіональної культури; охорона пам'яток матеріальної культури лемків; підтримка аматорських мистецьких колективів; допомога у навчанні дітей і молоді української мови; заходи з подолання наслідків акції «Вісла»; представництво лемківської спільноти перед владою, громадськими організаціями та політичними партіями; видавнича діяльність. Об'єднання лемків Польщі організує щорічне свято культури Лемківська Ватра у Ждині, а також видає квартальник «Ватра» тиражем 1200 примірників (*Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003*, р. 232). Об'єднання є членом Світової федерації українських лемківських об'єднань (СФУЛО) з центром у Нью-Йорку і підтримує контакти з організаціями, що об'єднують лемківське населення в Україні, Словаччині, США та Канаді.

Рух із створення нових об'єднань отримав можливість для свого розвитку і в середовищі молоді, професійних колах та серед віруючих українців обох церков – Православної і Греко-католицької. Зокрема, у серпні 1989 р. виникла ініціативна група, а 14 жовтня того ж року у Гданську відбувся засновницький з'їзд Спілки української незалежної молоді (СУНМ). Динаміка членства організації така: у 1994 р. – 162 особи; у 1996 р. – 168; у 1997 р. – 98; у 1998 р. – 163 ; у 2001 р. – 120 ; у 2002 р. – 60; у 2005 р. – 120 осіб. СУНМ діє на території всієї країни, в студентсько-молодіжних середовищах Гданська, Вроцлава, Білого Бору, Гурова-Ілавецького та інших міст.

Метою СУНМ стало збереження національної тотожності української молоді в Польщі. Організація, спираючись на демократичні принципи, відкидає будь-які поділи українського народу і закликає до національної солідаризації українців. Головними завданнями Спілки української незалежної молоді є розвиток громадської, культурної та освітньої активності української молоді; толерантність і повага усіх національностей, які мешкають у Польщі; відстоювання українських справ; популяризація і пропаганда української історії та культури у польському середовищі; інтегрування студентського і молодіжного середовища. Головними формами діяльності Спілки стали: організація вуличних маніфестацій у річницю проголошення незалежності України і початку акції «Вісла»; організація і співучасть у наукових сесіях, присвячених історії польсько-українських стосунків, історії України, а також сучасним подіям в Україні; підтримка культурної діяльності української молоді через організацію концертів рок-музики,

«Молодіжних ярмарків», організація рейду «Карпати»; участь у міжнародному молодіжному русі. СУНМ є членом Світової конференції українських молодіжних організацій.

У Кракові 21 червня 1989 р. В. Мокрий створив Фонд святого Володимира Хрестителя Київської Русі (Фундація св. Володимира Хрестителя Київської Русі у Кракові, 2002, с. 392–393). Метою Фонду стало створення Центру української науки і культури для сприяння і популяризації науки та християнської культури в Польщі, а також діяльність, спрямована на польсько-українське зближення. З 1992 р. спільно з Ягеллонським університетом Фонд видає «Краківські українознавчі зошити» та проводить «Українські наукові четверги» – щотижневі зустрічі-доповіді науковців-українознавців з Польщі, України та інших країн. Матеріали цих зустрічей друкуються в «Українських українознавчих зошитах» і альманасі «Між сусідами», який виходить з 1991 р. і фінансується Міністерством культури і мистецтва Польщі. У рамках Фонду з 1995 р. виходить також часопис «Краківські обрії», присвячений культурі і духовності національних меншин. При Фонді створено майстерню з реставрації ікон, а в Галереї українського мистецтва, що діє з червня 1992 р. організовуються виставки українського малярства, графіки, скульптури, мистецької фотографії, декоративно-прикладного мистецтва. Фонд постійно організовує студентські Дні української культури в Ягеллонському університеті для студентів з України, Польщі та інших країн. Фондом створена українознавча бібліотека, розвиває свою діяльність студентський клуб «Вернигора». При Фонді засновано також українську книгарню «Нестор», відкрито каплицю перших мучеників Київської Русі святих Бориса і Гліба, синів патрона Фонду святого Володимира Хрестителя. Ще одним закладом, який, за задумом керівництва, повинен сприяти взаєморозумінню та інтеграції українців і поляків, стало відкрите при Фонді кафе-ресторан «Україна», в якому усе витримано в українському стилі.

Схожим за метою своєї діяльності є Українське християнське братство св. Володимира з центром у Гданську, зареєстроване 7 листопада 1989 р. Заснована українцями греко-католиками організація об'єднує греко-католиків, але не обмежує своє членство конфесійною приналежністю. Мета Українського християнського братства св. Володимира – інтеграція української спільноти у Польщі на основі релігійних і національних традицій та християнського суспільного вчення; забезпечення правового і суспільного статусу Української Греко-католицької церкви у Польщі; налагодження співпраці між українськими релігійними спільнотами, включаючи греко-католиків і православних; поширення принципів релігійної толерантності та екуменізму; виховання та поширення української християнської культури і розвиток релігійних і національних традицій серед української спільноти; розвиток українсько-польської співпраці, тісного взаєморозуміння тощо (Чех, 1989, с. 1). Братство планувало досягнути своєї мети через освітню і видавничу діяльність українського духовенства у Польщі, українських християнських організацій у світі і православних братств (Ukraine

and Ukrainians throughout the World, 1994). Братство св. Володимира видало збірник документів з новітньої історії Греко-католицької церкви під назвою «За тотожність греко-католиків». Воно є членом Українського християнського конгресу з центром у Львові. Одним з перших заходів Братства стало проведення з 30 березня по 1 квітня 1990 р. Конгресу мирян української Греко-католицької церкви у Любліні, присвяченого відродженню УГКЦ.

Збереженням пам'яток етнографічної самобутності українців опікується Товариство любителів матеріальної культури Холмщини і Підляшшя, створене і зареєстроване в 1990 р. (Ukraincy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje, 1993). Метою діяльності цього нечисленного (близько 30 осіб) товариства стала допомога заснованому 1984 року Музеєві матеріальної культури Холмщини і Підляшшя просто неба в Голі.

У Перемишлі в 1989 р. утворилося товариство Український Народний Дім з центром у Перемишлі. В 1993 р. товариство нараховувало – 55 осіб; у 1994 р. – 63 особи; у 1995 р. – 64 особи; у 1996 р. – 82 особи; у 1997 р. – 92 особи; у 1998 р. – 92 особи; у 1999 р. – 91 особу; у 2000 р. – 95 осіб; у 2001 р. – 92 особи; у 2002 р. – 94 особи (Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003, р. 326). Діяльність товариства поширювалася на Підкарпатське воєводство.

24–25 лютого 1990 р відбувся надзвичайний з'їзд УСКТ, який перетворився на I з'їзд Об'єднання Українців у Польщі. Цей з'їзд підсумував діяльність УСКТ, обрав нову назву організації – Об'єднання Українців у Польщі (ОУП), нове керівництво (головою став Ю. Рейт, його заступниками М. Вербовий та С. Козак), органи Об'єднання, затвердив Статут і Програму (Програма Об'єднання українців у Польщі, 1990, с. 3, 4, 5), опрацьовані під час двох засідань «круглого столу». В них зазначалося, що ОУП – це громадська організація, яка ґрунтується на засадах понадконфесійності і понадпартійності і передбачає можливість членства інших українських організацій, що сприятиме тісній співпраці при збереженні ними власної структури та автономії. Головною метою нової організації стало представництво української громадськості, організація національного життя українців і діяльність для добросусідських відносин Польщі та України. ОУП стало відігравати роль важливого суб'єкта суспільних відносин, політичного життя, а також чинника міжнародних стосунків. Динаміка членства у цій організації виглядає таким чином: у 1993 р. Об'єднання нараховувало 7 290 осіб; у 1994 р. – 7 000 осіб; у 1997 р. – 7 500 осіб; у 1998 р. – 7 500 осіб; у 2001 р. – 7 500 осіб; у 2005 р. – 7 500 осіб (Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003, р. 331).

Об'єднання видавало власний тижневик «Наше слово», на сторінках якого друкувалася інформація з історії та культури лемків, діяльності українських товариств та об'єднань у Польщі, коментувалися важливі політичні та історичні події в Україні.

Трансформація УСКТ в ОУП не припинила процесу об'єднання української меншини в межах нових організацій. 18 липня 1990 р. була заснована організація української молоді «Пласт», діяльність якої поширювалася на всій території Польщі. До головних завдань «Пласту» належать: проведення виховної роботи серед дітей і молоді, опираючись на традиції українського скаутського руху, організація інструкторських курсів і зустрічей, співпраця із скаутськими організаціями у світі. У 1995 р. «Пласт» налічував 151 члена, у 2005 р. – 250 членів у 15 осередках. «Пласт» має свій друкований орган «Вісник пласту» і є членом Конференції українських пластових організацій та Світової конференції молодіжних організацій.

У 1990 р. виник Союз українок (СУ), який 1993 р. нараховував 250 членів (*Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003, p. 359*), у 2005 р. – 350. Головними завданнями Союзу українок є: захист і розвиток українських національних традицій і культури, організація українських національних і релігійних святкувань, організація діяльності пунктів навчання української мови, проведення виховної діяльності серед дітей і молоді, допомога хворим та інвалідам, а також учням шкіл. Союз українок, центр якого знаходиться у Варшаві, є членом Світової федерації українських жіночих організацій.

Організацією, сформованою за професійною ознакою, є Українське вчительське товариство (УВТ) у Польщі засноване 9 листопада 1991 р. і зареєстроване 30 січня 1992 р. Ця організація, центр якої знаходиться у м. Кошаліні, співпрацює з ОУП і має таку динаміку чисельності: у 1993 р. – 92 особи; у 1994 р. – 106 осіб; у 1995 р. – 117 осіб; у 1997 р. – 117 осіб; у 1998 р. – 117 осіб; у 1999 р. – 117 осіб; у 2000 р. – 117 осіб; у 2002 р. – 117 осіб; у 2005 р. – 130 осіб (*Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003, p. 328*). Українське вчительське товариство діє на території всієї Польщі і має 7 відділів. У Західнопоморському воєводстві воно функціонує у: Кошаліні, Щецині, Білому Борі; у Вармінсько-Мазурському воєводстві: Бартошицях, Ольштині, Венгожеві, Зеленій Гурі.

Завданнями УВТ є піклування про розвиток українського шкільництва і співпраця з освітньою владою у створенні шкіл з українською мовою навчання, а також пунктів навчання української мови; поширення знань про Україну, її історію та культуру; підвищення професійної кваліфікації членів Товариства; поширення патріотизму і засад гуманізму серед української молоді; вплив на порозуміння українського і польського народу, пропаганда принципів толерантності у суспільному житті. Українське вчительське товариство є членом Українського об'єднання професійних вчителів з центром у Філадельфії. Крім цього, воно підтримує зв'язки з Міністерством національної освіти, Об'єднанням польських вчителів, відділами освіти у Києві та Львові. УВТ видає журнал «Рідна мова» у друкованій (300 примірників) та електронній версіях, утримує бібліотеку в Білому Борі.

З метою розвитку української освіти і шкільництва у Польщі 21 березня 1992 р. В. Козубелем і М. Сичем було утворено фонд «Заграва» (Ukraincy w Polsce 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje, 1993, p. 303). Реалізовувати свої завдання фонд мав через організацію культурних заходів, надання стипендій, здійснення економічної діяльності, співпрацю з неурядовими організаціями.

Головними завданнями Союзу українців Підляшшя (СУП), утвореного 22 березня 1992 р., є розвиток української національної свідомості серед україномовного населення Підляшшя; збереження і розвиток місцевої української культури; відстоювання громадянських прав української національної меншини у Польщі; консолідація україномовної громадськості Підляшшя на ґрунті національної традиції, культури і православ'я; збереження та охорона пам'яток культури і місць національної пам'яті; збереження української мови і розширення її вивчення; польсько-українське та українсько-білоруське зближення, а також формування добросусідських стосунків і взаємоповаги між цими народами. Центр СУП знаходиться у Більську Підляському. Згідно із Статутом, Союз українців Підляшшя діє на території всієї країни і має 4 відділи, зосереджені у Білостоцькому воєводстві. Динаміка членства цього товариства є такою: у 1993 р. – 150 осіб; у 1994 р. – 150 осіб; у 1997 р. – 308 осіб; у 2001 р. – 383 осіб (Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002, 2003, p. 329).

СУП став організатором концертів мистецьких колективів з Підляшшя і України; фестивалю української культури в Мельнику над Бугом; учасником у політичному і громадському житті регіону, зокрема й у виборах до парламенту та органів місцевого самоврядування. Союз сприяє підготовці радіопередач українською мовою на Білостоцькій радіостанції Польського радіо, а також видає двомісячник «Над Бугом і Нарвою» тиражем 1600 примірників.

Осередки СУП проводили значну роботу. Так, осередок цього об'єднання в с. Гребінне був ініціатором спорудження пам'ятника з нагоди 120-ї річниці українського поета О. Козловського, який помер тут у 22-річному віці. Краківський осередок Союзу, співпрацюючи з Українським товариством сліпих, запрошував з гастрольними поїздками до Кракова капелу бандуристів «Карпати».

Найновішою українською організацією є Українське Історичне Товариство у Польщі (УІТП), утворене 19 червня 2004 р. і зареєстроване 10 лютого 2005 р. У 2005 р. УІТП нараховувало 21 члена. Метою Товариства стало об'єднання українських істориків, які проживають у Польщі і професійно займаються історією, істориків, які цікавляться не лише історією України чи польсько-українських відносин, а й історією як предметом наукових досліджень (Вапляк Є. Перспектива істориків: Розмова з головою Українського Історичного Товариства проф. Ростиславом Жереликом, 2004, с. 4). За статутом, членом може стати кожен український дослідник, який займається науковою роботою. Членом Товариства може бути і не українець за національністю, якщо його підтримують два члени Товариства.

Найчастіше участь у фінансуванні співпраці в галузі культури беруть різноманітні фонди: польські, українські та закордонні, що діють на території наших держав. Це такі, як РАУСІ, фонд «Wiedzieś Jak», фонд ім. С. Баторі та його український відповідник фонд «Відродження», а також різноманітні організації, що займаються підтримкою поляків на Сході.

Наукова новизна. У статті вперше здійснено комплексне дослідження найважливіших громадських об'єднань етнічних меншин України і Польщі за 1991–2012 рр., де були використані договори між Польщею і Україною, наукові джерела польської та української літератури, інтернетові джерела, а також документи з архіву Міністерства культури України.

Висновки. Таким чином, створення та діяльність вищезгаданих культурних, освітніх і релігійних організацій сприяло збереженню та розвитку національної самобутності української меншості в Польщі та польської – в Україні. А це, насамперед, покращувало співробітництво та добросусідські відносини між двома країнами. Більшість заходів проводилися з ініціативи польської сторони із залученням зацікавлених в Україні. Діяльність цих суспільних об'єднань спрямована на національно-культурний саморозвиток. Вона охопила значну частину української та польської національних меншин на території Польщі та України. Держава через нестачу коштів не в змозі зосереджувати на цьому достатню увагу. Така ситуація змушувала організації своїми силами вирішувати власні проблеми. Результатом їх діяльності стало поступове руйнування антиукраїнських та антипольських настроїв шляхом кращого ознайомлення місцевого населення з культурою, носіями якої є національні меншини, які проживають на їх території, оскільки, завдяки взаємопізнанню культурного образу, національного колориту та етнічних особливостей поліпшуються стосунки між народами.

Список використаних джерел

1. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. *Довідка про культурне співробітництво України з Польщею в 1996 році*. С. 15.

2. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. *Довідка про культурне співробітництво України з Польщею в 1999–2000 роках*. С. 7.

3. Вапляк Є. Перспектива істориків: розмова з головою Українського Історичного Товариства проф. Ростиславом Жереликом. *Наше слово*. 2004. 25 лип. С. 4.

4. Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня 1992. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 43. Ст. 613.

5. Зарецька Т., Ішуніна Н. Зерна взаєморозуміння, засіяні більше півстоліття тому. *Український Форум*. 2000. 7–21 червня. С. 5.

6. Красовський І. Кілька думок у справі лемків (з приводу статті А. Земби “O Jemkach w Honolulu”). *Наше слово*. 1989. 30 лип. С. 1.
7. Програма Об'єднання українців у Польщі. *Наше слово*. 1990. 8 квітня. С. 3–5.
8. Фундація св. Володимира Хрестителя Київської Русі у Кракові. *Український альманах*. Варшава, 2002. С. 392–393.
9. Чех М. Українське Християнське братство. *Наше слово*. 1989. 10 груд. С. 1.
10. Budyta-Budzynska, M. *Mniejszości narodowe – bogactwo czy problem? Instytucjonalizacja mniejszości narodowych w Polsce w latach 1989–2002*. Warszawa: ISPPAN, 2003. 345 s.
11. Gill W., Gill R. *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993*. Toruń – Poznań. 1994. p. 81.
12. Kozakiewicz P. Дипломатія культурна – szansa na nowy wymiar stosunków polsko-ukrainских. *Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття*. Київ, 1999. С.62–67.
13. Slesariewa L. Naukowcy jaczą swoje wysiiki. *Dziennik Kijowski*. 1998. № 23. S. 2.
14. Slesariewa L. Wielki romantyk bliski dla obóch narodów. *Dziennik Kijowski*. 1998. № 24. S. 2.
15. Szalacki S. *Jak trudno być Polakiem!* Kraków, 1997. S.215.
16. Ukraine and Ukrainians throughout the World. *A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and its Diaspora* / ed. by Anna Lencyk Pawlichko. Toronto: University of Toronto Press, 1994. 258 p.
17. *Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje* / pod red. Mirosława Czecha. Warszawa: ZUWP, 1993. 318 s.
18. *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. 359 s.
19. *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. S.228.

References

1. Arkhiv dokumentiv Ministerstva kultury Ukrainy. Viddil vzaiemodii z mizhnarodnymy orhanizatsiiamy [Archive of documents of the Ministry of Culture of Ukraine. Department of Interaction with International Organizations], *Dovidka pro kulturne spivrobotnytstvo Ukrainy z Polshcheiu v 1996 rotsi*, p.15.
2. Arkhiv dokumentiv Ministerstva kultury Ukrainy. Viddil vzaiemodii z mizhnarodnymy orhanizatsiiamy [Archive of documents of the Ministry of Culture of Ukraine. Department of Interaction with International Organizations], *Dovidka pro kulturne spivrobotnytstvo Ukrainy z Polshcheiu v 1999–2000 rokakh*, p. 7.
3. Budyta-Budzynska, M. (2003). *Mniejszości narodowe – bogactwo czy problem? Instytucjonalizacja mniejszości narodowych w Polsce w latach 1989–2002*. Warszawa: ISPPAN.
4. Chekh, M. (1989). *Ukrainske Khrystyianske bratstvo* [Ukrainian Christian Brotherhood], *Nashe slovo*, December 10, p. 1.

5. *Dohovir pro dobrosusidstvo, druzhni vzaiemyny ta spivrobitnytstvo vid 18 travnia* (1992) [Neighborhood, friendly relations and cooperation agreement of May 18, 1992], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, no. 43, pp.613.

6. Fundatsiia sv. Volodymyra Khrestytelia Kyivskoi Rusi u Krakovi (2002). [Foundation of St. Volodymyr the Baptist of Kievan Rus in Krakow], *Ukrainskyi almanakh*, pp. 392–393.

7. Gill, W., Gill, R. (1994). *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993*. Toruń – Poznań. p. 81.

8. Kozakiewicz, P. (1999). Dyplomacja kulturalna – szansa na nowy wymiar stosunków polsko-ukrainских. *Ukraina i Polshcha u Skhidno-Tsentralnii Yevropi: spadok i maibuttia*, pp. 62–67.

9. Krasovskyi, B.I. (1989). Kilka dumok u spravi lemkiw (z pryvodu statti A.Ziemby “O Jemkach w Honolulu”) [Several opinions on Lemkas (concerning A. Ziembra’s article “O Jmkach w Honolulu”)], *Nashe slovo*, July 30, P. 1.

10. *Prohrama Obiednannia ukraintsiv u Polshchi* (1990) [Program of the Association of Ukrainians in Poland], *Nashe slovo*, April 8th, pp. 3–5.

11. Pawlichko, A.L. ed. (1994). *Ukraine and Ukrainians throughout the World. A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and its Diaspora* Toronto: University of Toronto Press.

12. Slesariewa, L. (1998). Naukowcy jaczą swoje wysiiki. *Dziennik Kijowski*. № 23. S. 2.

13. Slesariewa, L. (1998). Wielki romantyk bliski dla obóh narodów. *Dziennik Kijowski*. № 24. S. 2.

14. Szalacki, S. (1997). *Jak trudno być Polakiem!* Kraków.

15. *Ukraincy w Polsce 1989–1993*. (1993). *Kalendarium. Dokumenty. Informacje* / pod red. Mirosława Czecha. Warszawa: ZUWP.

16. Vapliak, Ye. (2004). Perspektyva istorykiv: rozmova z holovoiu Ukrainskoho Istorychnoho Tovarystva prof. Rostyslavom Zherelykom [Perspective of historians: conversation with the head of the Ukrainian Historical Society prof. Rostislav Zherelik], *Nashe slovo*, July 25, p. 4.

17. *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*. (2003). Warszawa: Giywny Urząd Statystyczny. S. 359

18. *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*. (2003). Warszawa: Giywny Urząd Statystyczny. S. 228.

19. Zaretska T., Ishunina, N. (2000). Zerna vzaiemorozuminnia, zasiiani bilshe pivstolittia tomu [The seeds of mutual understanding, sown more than half a century ago], *Ukrainskyi Forum*, 7–21 June, p. 5.